

Sparrsätra och Gata skog

Två fältslag som har utkämpats i Uppland

LARS GAHRN

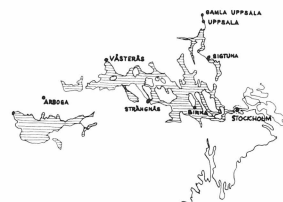
Uppland – ett skyddat landskap

Mälardalslandskapen och Östergötland utgjorde kärnan i det medeltida Sverige. Denna rikskärna omgavs mot söder och väster av en lång rad gränslandskap. Det var dessa som drabbades av fientliga anfall och förhärjades. Själva kärnländerna klarade sig bättre. Om man frånräknar de tillfällen, då danskar och norrmän har deltagit i svenska inbördesstrider, har danska härar endast två gånger landvägen kunnat tränga in i rikskärnan. Den ena gången var 1520, då riksföreståndaren Sten Sture den yngre hade stupat och ingen längre ledde det svenska försvaret. Då trängde den danska hären in i Uppland, där Långfredagslaget utkämpades vid Uppsala. Den andra gången var 1567–68, då den svenske konungen, Erik XIV, var mer eller mindre galen och allt sköttes illa eller inte alls. Då lyckades Daniel Rantzau taga sig igenom Småland och förhärja Östergötland.

Sjövägen var det emellertid mycket lättare att nå rikskärnan. De två historieskrivare som nämner Birka berättar bägge om sjöburna anfall mot denna rika köport. Mot 900-talets slut försökte angripande vikingar nå fram till Uppsala, men de slogs tillbaka i slaget på Fyrisvallarna. 1187 anfölls och brändes Sigtuna av hedningarna. Anfallen mot Sigtuna och Birka kan väl snarast räknas såsom överraskande strandhugg, och endast framstötten mot Uppsala, ett anfall mot landskapets inre delar, ledde till ett slag. I detta fall hann man att samla folk till försvar.

I alla dessa fall hade fientliga flottor seglat in i Mälaren, men sedan Birger jarl omkring 1250 hade anlagt Stockholm såsom ett lås för Mälaren, kom anfällen att riktas mot Stockholm, och striderna utkämpades i stadens närhet. Danskarna besegrades 1471 i slaget på Brunkeberg, 1517 i slaget vid Vädla och 1518 i slaget vid Brännkyrka. 1719 slogs ryssarna tillbaka vid Baggensstaket (Stäkesund, det vill säga Baggensfjärdens inre del). Dessa strider berörde Uppland inte alls eller föga. Endast Brunkeberg hör till Uppland, men åsen låg ju i landskapets sydöstra ytterkant.

De slag, som har utkämpats inne i Uppland, är dels drabbningar under uppländska uppror, dels drabbningar under inbördeskrig, då ena sidan försökte tränga in i Uppland. Slaget vid Sparrsätra utspelades på grund av ett uppror i Uppland. Slaget vid Gata utspelades, när konung Magnus Eriksson hade fördrivits från sitt rike och med hjälp av sin son och hans norska här samt svenska anhängare försökte återerövra herradömet över Sverige.

Karta över Mälardalen.

Sparrsätra

Slaget vid Sparrsätra utkämpades år 1247 och är därmed det äldsta av de båda slagen. Det är detta slag man vet minst om, och ändå är det slaget vid Sparrsätra man har spunnit de mest vittgående antagandena kring. Därför kräver ämnet en ingående redogörelse.

Förspelet

År 1222 dog Johan Sverkersson, den siste konungen av Sverker den gamles ätt. I hans ställe blev Erik Eriksson konung. Han tillhörde Erik den heliges ätt och var år 1222 endast sex år gammal. Regeringen kom därför att föras av stormän i hans namn. Folkungarna, en stormannagruppering, gjorde uppror och besegrade konungens män år 1229 vid Olustra (nuvarande Ostra i Södermanland). Erik och hans män flydde till Danmark, och Knut Johansson, även kallad Knut långe, blev vald till ko-

Knut långe's brakteat.

nung. Han dog emellertid redan 1234, och då återinsattes Erik Eriksson, som själv kallade sig Erik III men ofta fick heta Erik läspe och ibland Erik halte.¹ Knut länge efterlämnade emellertid en son vid namn Holmger Knutsson. Tolv eller tretton år efter faderns död hade han och andra folkungar gjort uppror mot Erik läspe och hans män. Om detta uppror skall källorna själva få berätta.

Källorna berättar

Jag skall nu anföra källorna på så vis att de äldsta kommer först. I ett brev från den 1 mars 1248 skriver det påvliga sändebudet Vilhelm av Sabina: »Vi skyndade till Sverige och funno detta rike i så väl världsligt som andligt avseende vara nära nog i sin helhet förvirrat och stört på ett både förundransvärt och beklagansvärt sätt. Ett synnerligen hårt krig utkämpades nämligen mellan konungen och vissa ädlingar, och härav inträffade många mandråp, många mordbränder och plundringar.» Efter att han skildrat den andliga »förvirringen», som bestod av prästaktenskap och prästbarnens arvsrätt, fortsätter sändebudet: »Då Herren Jesus Kristus, upphovsman till hela jordens frid, på ett förundransvärt och uppseendeväckande sätt själv inskred och ingrep, upprättades en fullkomlig fred efter många underhandlingar, vilka vi förde mellan parterna i enlighet med deras egen uttryckliga vilja» (Svenskt diplomatarium nr 359). Brevet skrevs samma år som underhandlingarna ägde rum.

I Håkon Håkonssons saga från 1260-talet berättas följande om vad som hände i Sverige 1248: »Det hände sig också, att Ulf jarl var något sjuk, och samma höst dog han. Och strax efter jarlens död gav konungen åt herr Birger Magnusson jarlstitel, och denne gjordes då till den störste hövdingen. Han hade all landsstyrelsen tillsammans med konungen. Och kort efter jarlens död läto konung Erik och Birger jarl taga livet av herr Holmger, son till konung Knut länge, som var frände till Ulf jarl och till andra folkungar. Men landsförvisad från Svitjod for herr Filippus sin väg. Han hade förut varit herr Holmgers starkaste stöd. Han ägde tidigare till hustru hans moder Helena, som var

dotter till Peter Strangason. Filippus var dotterson till Filippus jarl, som föll på Akri vid Oslo, och han var sålunda nära frände till Norges konung Håkon.» (Håkons saga kapitel 262).

I en dansk annal för åren 980–1286 heter det kortfattat: »1246. Sorö brann. Folkungarna stupade.»²

Några svenska annaler nämner slaget och Holmger. Sigtuna-annalerna berättar: »1247 dog Sune Folkesson, och samma år förlorade upplandsböndernas menighet sin frihets seger vid Sparsatrum, och de ålades spannmål och skeppsvist och fler bördor (honera). 1248 dog Thomas, biskop i Finland. Honger halshöggs. Jarlen Ulf dog. Ett konvent anlände till Reval.»

Annalerna för åren 1160–1336 meddelar: »1248. Ulf jarl dog, och Holmger halshöggs, och herr Birger blev jarl, och herr Thomas, biskop i Finland, dog.»

»Likaså i Herrens år 1248 dog herr Ulf, Sveriges jarl, och herr Holinger blev halshuggen.» (Annales 31–1463).³ I Erikskrönikan, som skrevs på 1320-talet, nämns slaget men framför allt förspelet och efterspelet. Om konung Erik läspe heter det, att han hade hela riket under sig:

så att han var välduger (väldig, mäktig) över allt (hela riket).

Vad han gjorde, gav och gallt (vedergällde med välgärningar eller straff), som han det satte (bestämde), så skulle det stå.

De däremot mälte (de som sade emot), de voro få utan (utom) Knut och Karl och än flere, både Haralder och så Holmger.

Det var då folkunga rote (folkungaskaran).

De voro konungenom mest amote (emot)

(och sade att Knut borde bättre konung vara,

ty han var snillare (klokare) i råd och svara (svar).)

De stridde med honom och vunno seger och gjorde skada, mycken och diger (stor).

I Olustrom stod deras strid så stark (hård), att Erik konunger flydde till Danmark.

Konungen och hans män de flydde.

De voro då flere som Knute lydde.

Sedan vart Knuter till konung valder

och levde där efter skamman alder (kort tid),

levde därefter skamman rid (kort tid),

och sedan vart åter en annor strid.

Kung Eriks farfarsfar, Erik den helige som sköldhållare. Från Sveriges rikets sigill 1436. Efter Hildebrand: Svenska sigiller från medeltiden.

Erik konung var då ej sen
och kom då i riket åter igen.
Folkunge (folkungarna) samnade sig (samlade sig) ock då
och ville konungenom annan tid bestå (ville motstå konungen en andra
gång).

Erik konunge lyckades då bätter (bättre)
och vann då seger i Sparsäter.
Folkunga flydde och hade tappat (förlorat).
Den blev döder som det var skapat (ödesbestämt).
Till Gästringa land (Gästrikland) flydde Holmger då.
Där låt konung Erik han (honom) få (Där låt konungen fånga honom)
och låt sedan hugga honom huvudet av
och låt honom följa vänliga (vackert) till grav
och låt honom ärliga begånga (begrava, följa till graven)
med klerker de han kunde fånga (få tag i).

Innan (inom) ett kloster, det heter Skoo,
där bad han sig i lägga förr än han do (dog).
Gud gav honom nåder och gjorden (gjorde honom) helig.
Var (den) Gudi tjänar han är salig.

(Erikskrönikan 31–66).⁴

Ericus Olai (död 1486) har hämtat åtskilliga uppgifter ur annaler. Han meddelar: »Herrens år 1248 dog Folke, svearnas jarl. Samma år halshugges riddaren Holmger (annan läsart: Holmlinger). Han blev begravd i klostret Skogh. Samma år dog Thomas, biskop i Åbo.»⁵

Fler sentida krönikor skulle kunna anföras, men i själva verket saknar de värde, eftersom de helt och hållet bygger på de äldre källorna. Det kan dock nämnas, att Laurentius Petri hävdar att »Sparrsettra» »ligger icke fjärran ifrån Enköping».⁶

Vad som hände

Källornas uppgifter är som synes ytterst knapphändiga och korta. Det återstår nu att försöka sammanfoga en helhetsbild av de många, små brottstyckena.

Efter faderns död gjorde Holmger och andra uppror mot Erik läspe. Det framgår inte när upproret utbröt. Enligt den danska annalen led folkungarna ett nederlag 1246, enligt Sigtunaannalerna utkämpades slaget vid Sparrsätra 1247. Åtminstone då var upproret i gång, men tyvärr kan man inte obetingat

lita på annalernas årtal. De bägge annalerna kan mycket väl berätta om samma slag, och i så fall uppger den ena annalen fel årtal, men det kan även vara så, att två slag har utkämpats, det ena 1246 och det andra 1247. Alltnog, Holmger, folkungarna och »upplandsböndernas menighet» förlorade slaget vid Sparrsätra – mer än så vet vi inte om själva slaget. Holmger flydde enligt Erikskrönikan till Gästrikland, men vi vet inte, om han flydde omedelbart efter slaget eller om han flydde dit först i ett senare skede av inbördeskriget.

Inbördeskriget var ingalunda begränsat till Uppland. Enligt det påvliga sändebudet berördes »nära nog» hela riket av inbördeskriget, och hans kortfattade beskrivning »många mandröp, många mordbränder och plundringar» passar utmärkt in på ett krig, som förs av smärre strövskaror över ett stort område. Det är inte drabbningar som åsyftas utan överfall med ty åtföljande plundringar, mandröp och mordbrand. Ännu i slutet av år 1247, då det påvliga sändebudet anlände, rasade detta krig. Sändebudet lyckades dock någon gång före den 1 mars 1248 åstadkomma en förhandlingsfred.

Rikets jarl var då Ulf fase, som hade varit jarl åt Knut länge, och som därefter blev jarl även åt Erik läspe. Dessutom var jarlen släkt med Knut länge och följaktligen även med Holmger. På hösten detta år avled emellertid Ulf jarl, och då stundar hårdare tider för folkungarna. Birger Magnusson blir jarl. Strax därefter låter konungen och jarlen halshugga Holmger, och dennes starkaste stöd, herr Filippus, måste gå i landsflykt.

Konungen och jarlen hade vunnit en framgång, men den var inte avgörande. Folkungarna samlade sig åter, berättar Erikskrönikan, och tog allt folk de kunde få: uppländske (det vill säga svenskar), danskar, norrmen och tyskar. Med denna här anföll de år 1251 Sverige, men genom svek blev de tillfångatagna av Birger jarl vid Herrevadsbro i Västmanland, berättar Erikskrönikan. Jarlen lät halshugga dem. Håkon Håkonssons saga bekräftar, att alla kom i Birger jarls våld, och att han lät halshugga ledarna. »Och sedan lade sig ofriden i Svitjod», berättar denna samtids saga.⁷ Därmed var det slut för denna gång, men det skulle bli fler inbördesstrider. Alla konungarna av Birger jarls ätt drabbades av uppror.

Birger Jarls sköld 1254.

Var stod slaget?

När det gäller att peka ut platsen för slaget, har vi två uppgifter att bygga på: upplandsbönderna deltog i slaget, och orten heter Sparrsätra eller Sparrsäter. Även om vi hade haft enbart ortnamnet, skulle det ändå inte ha varit svårt att peka ut platsen för slaget. Det finns visserligen ett par andra orter med samma namn eller ett snarlikt namn, men de måste borträknas av olika anledningar. I Lerdala socken i Vadsbo härad, Västergötland, finns gården Sparresäter, som dock hette Kötsäter fram till mitten av 1600-talet.⁸ I Varnhems socken, Västergötland, finns en lägenhet vid namn Sparrsäter. I Husby-Rekarne socken, Södermanland, finns en lägenhet vid namn Sparrsäter. Ort-namnsarkivets äldsta belägg är dock från 1939 respektive 1825.⁹ I Uppland, Olands härad och Ekeby socken, finns en ängsmark benämnd Sparrsätern och belagd från 1703.¹⁰ Ingen av dem kan dock komma ifråga. Dels är namnen belagda alldeles för sent. (Namnet Sparresäter i Vadsbo inte ens fanns på medeltiden). Dels är orterna alltför obetydliga för att de skulle komma till användning, när man angav platsen för ett slag. Bynamn och sockennamn kunde användas, men gårdnamn eller rentav ägonamn var okända för de flesta och således oanvändbara. Användes ett mindre känt namn, måste ett mera välkänt tillfogas. Ett gott exempel är slaget vid Gata, vars läge angavs också med det kända namnet Östensbro. Slutligen måste framhåvas, att enligt Sigtunaannalerna skulle slaget ha stått i Uppland.

Där har vi Sparrsätraby i Sparrsätra socken. Källornas båda namnformer är väl belagda för detta sockennamn.¹¹ Däremot är det ovisst var någonstans inom socknen slaget har utspelats. Under rannsakingar efter antikviteter uppgavs år 1672, att två adelsmän, den ene av folkungarna och den andre av Sparrarna, skulle ha fäktat på Årby gårdet. Folkungen hade blivit dräpt.¹² Det är dock högst ovisst om denna sena uppgift innehåller något korn av sanning.

Varför gjorde folkungarna uppror?

Varför gjorde folkungarna uppror mot Erik läspe och hans män? I en uppmärksam utredning har Erik Lönnroth teck-

nat »De äkta folkungarnas program». Kungarna har hävdad arvsrätt till riket, men stormännen har hävdad svearnas rätt att välja och vråka konung.

Kyrkan har krävt, att biskoparna skulle väljas av domkapitlet, och att valet skulle stadfästas av påven. Stormännen har däremot krävt, att biskopen skulle väljas av landskapstinget med konungen som valförrättare, och att konungen skulle stadfästa valet.

Kyrkan krävde inflytande och skatter, men stormännen ansåg, att biskoparna skulle leva av och förkovra sina gods och taga ut så små avgifter som möjligt. De skulle skänka gåvor till kyrkorna och med sina ägodelar på allt sätt hjälpa folket.

Folkungarna har enligt Lönnroth vidare stött bönderna, när dessa motsatte sig ledungsskatternas införande. (Han åberopar just ovanstående annaluppgift). De skall vidare enligt Lönnroth ha velat hålla krigsledungen (flottorganisationen) vid makt så, att man kunde företaga krigståg österut för att stödja Sveriges östhandel.¹³

Frågan är nu endast hur mycket av detta, som behövde leda till en brytning med kungamakten. Kyrkans intressen var kyrkans intressen. Endast om och när konungens verksamhet främjade kyrkan, behövde stormännen komma i motsättning till konungen. Det bör ju nämnas, att folkungarnas önskemål – även utifrån konungens synvinkel – kunde ha sina fördelar. Vad det gällde sättet att utse konung, gick det helt enkelt till så, att man till konung valde en kungason eller annan man av kunglig släkt. Valrätt uteslöt inte arvsrätt och omvänt, såvida inte endera kravet drevs alltför hårt. Vad det gäller kronans beskattning, hade givetvis konungens män nytta av den, medan hans motståndare, som inte fick del av inkomsterna, torde ha motsatt sig den. Vad det gäller just slaget vid Sparrsätra, vet vi inte hurvida konungen före slaget hade försökt införa skatterna, och om upproret utbröt till följd av dessa försök, eller om kungen, stärkt av segrarna vid Sparrsätra och Herrevadsbro, först därefter började införa dessa skatter. I så fall vore skatterna endast en följd av konungens maktställning efter slaget och inte en orsak till de uppror, som föregick slaget. Om de övriga punkterna på folkungarnas program har varit omstridda, vet vi inte.

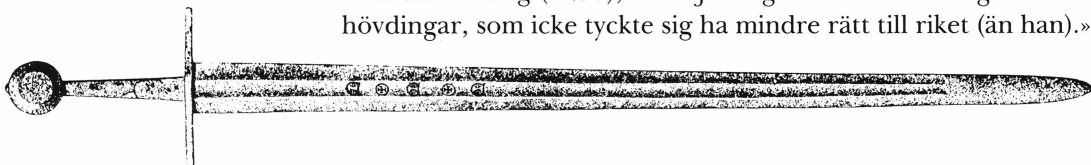
Enligt Erikskrönikan var orsaken till 1278 års folkungauppror, att Magnus ladulås hade tagit många utlänningar i sin tjänst. Folkungarna menade sig vara väl som dugande som de och ogillade, att konungen drog utlänningar över deras huvud, det vill säga upphöjde utlänningarna över svenskarna.¹⁴ Under följande århundraden för de svenska herremännen gång på gång fram kravet, att svenska slott och län skall förlänas åt svenska herremän och ej åt några utlänningar.

Trots allt har källorna något att säga om orsakerna till de uppror, som föregick slaget. 1225 skall lagman Eskil ha mött konung Håkon Håkonsson. Han skall då ha sagt, »att sveakonungen var mycket barnslig», (annan möjlig översättning: »att sveakonungen var endast ett barn»). Detta sades såsom ett urskuldande, men det var ju samtidigt ett erkännande av, att allt inte förhöll sig tillfredsställande. Det var inte bra att ha ett barn till konung. (Erik läspe var då endast åtta–nio år gammal). Ungefär samma uppfattning framträder i vissa handskrifter av Erikskrönikan. Folkungaroten sade, att Knut skulle vara en bättre konung, ty han var klokare i råd och svar.¹⁵ Synpunkten är säkerligen berättigad, ty ännu 1229 var konungen endast tolv–tretton år gammal.

Upprorsmännens härkomst och arvsanspråk är mycket intressanta i detta sammanhang. Om Knut låniges härkomst är ingenting med säkerhet känt. (Man har hävdad, att han skulle ha varit sonsons son till Erik den helige, men ingen källa säger något sådant, och forskarnas antaganden är osäkra).¹⁶ Men vad det gäller Holmger Knutsson och slaget vid Sparrsätra, bör man hålla i minnet, att han var konungason och följaktligen kunde anses ha en viss rätt till tronen.

Det fanns många, som ansåg sig ha rätt till kungadömet. Även häruti stämmer Håkon Håkonssons saga och Erikskrönikan överens. Efter att ha omtalat, att Birger jarls son Valdemar hade valts till konung (1250), förtäljer sagan: »Men detta ogillade de hövdingar, som icke tyckte sig ha mindre rätt till riket (än han).»

Svärd från 1300-talet. Funnet i Enköpingsån. Efter Hildebrand: Sveriges medeltid.

Enligt Erikskrönikan skulle Birger jarl själv ha velat bli vald, men en av stormännen, Joar blå, skulle ha gått till rätta med honom och sade, att de kunde få fram en annan konung:

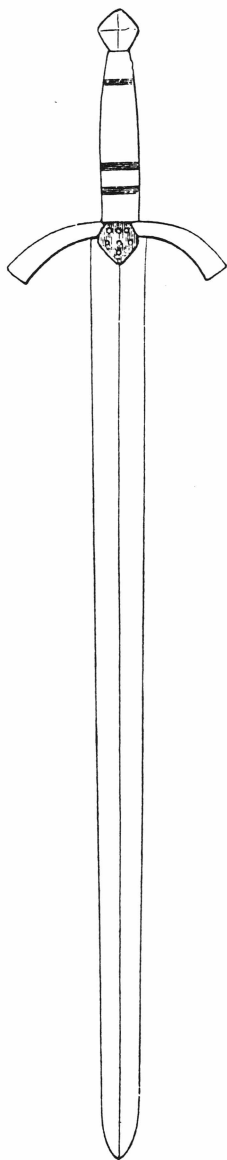
Denna kjortel jag haver här å (på mig),
där vill jag en konung utfå
och låter du dig ej nöja.¹⁷

Med formuleringen »Även ur min kappa kan man skaka fram en konung» har detta uttalande blivit bevingat. Detta är en god historia, men den återger åtminstone ett verkligt förhållande, nämligen att många ansåg sig ha rättighet till det svenska kungadömet.

Missnöjet stannade inte vid tankar och ord. På sommaren 1251 uppehöll sig den norske konungen Håkon Håkonsson i Bergen.»Då kommo österifrån ur Viken konungen till mötes herr Filip son till. . . och herr Filip, son till konung Knut långe. De bådo konungen, att han mände giva dem en härstyrka till det ändamålet, att de måtte få det rike, som de tyckte sig ha rätt till». Kungen ville dock inte ge dem någon hjälp, utan de fortsatte till Vendland och samlade där en härstyrka.¹⁸ Tre år efter Holmgers död hävdar således hans bror, Filip Knutsson, att han har rätt till det svenska riket. För äregiriga stormän var det frestande att försöka göra sina krav gällande. I sin ungdom tyckte Sverre, som senare blev norsk konung, att det vore »föga manligt, att icke uträtta mer än en bondeson, om han vore konungason.» Dessutom fick han lust att hämnas sina fränder, berättar Sverres saga.¹⁹ Dessa bevekelsegrunder var enligt denna samtidshistoriska saga, som Sverre själv har lämnat uppgifterna till, Sverres enda skäl till att starta ett långvarigt och blodigt inbördeskrig för att erövra det norska kungadömet.

Slutligen må erinras om, att herremännen alltsedan barndomen var övade i vapnens bruk, och att de var uppfostrade i en krigisk anda. Krig och kamp ansågs då vara en manlig och hedervärd verksamhet och ett mycket lämpligt sätt att förvärva ägodelar, jordagods, makt och ära. Visst kunde det vara bra att ha skäl att åberopa, när man gick i strid, men man kunde mycket väl klara sig utan.

Man kan således ana många skäl bakom 1200-talets inbördesstrider, men vi vet inte vilka som vägde tyngst 1229 och

*Holmger Knutssons svärd.
Efter Hildebrand: Sveriges
medeltid.*

1247. Allt, som vi kan urskilja, är att vissa var missnöjda med att riket styrdes av ett barn, och att flera andra ansåg sig ha arvsrätt till riket. Fler skäl har sannolikt varit av betydelse, men nu kan vi inte avgöra, vilka de har varit, eller hur tungt de skulle ha vägt.

Slagets följder

För Holmger Knutsson fick slaget vid Sparrsätra ödesdigra följder. Han gick miste om en hägrande maktställning och kungakronan. Han miste sin frihet och slutligen även livet. För män av kunglig ätt kunde det räcka med att de blev avdagatagna för, att de skulle räknas som helgon och martyrer. Olav den helige, Knut den helige och Sankt Erik är bra exempel, och det räckte även för Holmger. Man vallfärdade till hans grav i Skokloster, och underverk sades ske. Två mindre kapell uppfördes inom Uppland, det ena i Valö socken nordväst om Östhammar, det andra på Björklinge hed norr om Uppsala. Bägge kallades »Sankt Holmgers kapell». ²⁰ »Sankt Hollinger», ett enklare sätt att uttala det svårsagda namnet Holmger, var känd och omtalad bland allmogen. En rund sten med inhuggna mönster fick namnet »Sankt Hollingers smörask», ty till formen liknar den en sådan. Den finns i Spånga norr om Stockholm. Sägner berättades. Holmger hade tagit steget in i folksagan. ²¹ Reformationstidens prästerskap gjorde rent hus med medeltidens helgongravar, och Holmgers grav är borta. Kvar finns dock ett praktfullt gravtäckte med Holmgers bild på.

När det gäller att bedöma slagets följder, måste man först av allt understryka, att slaget var endast en strid av flera under ett längre inbördeskrig. Slaget utkämpades år 1247, men åtminstone ännu vid årets slut fortgick inbördeskriget. 1248 mäklades fred, men striden var endast bilagd och inte avgjord. Först slaget vid Herrevadsbro år 1251 medförde »att ofriden lade sig». Upproret var mycket allvarligt. Enligt Erikskrönikan vann Birger jarl överhanden genom svek. Han och biskop Kol sade sig vilja förhandla med folkungarna om förlikning och lockade dem att gå över ån. När han väl hade fått dem i sitt våld, lät han svekligen halshugga dem. Ej genom vapenmakt utan endast genom svek skulle Birger ha vunnit överhand, och även detta

Holmger Knutssons gravtärke låg över hans grav i Skokloster. Den latinska inskriften berättar: "Den bittra döden fällde Holmger, denna dygdespegel, som var född av svearnas lysande konungaätt. Här vilar han, straffad till livet, men hans dyra död visar sig i vederbörlig ordning vara härlig genom många underverk." Foto: Sören Hallgren, RAÄ.

visar hur allvarligt läget var. Erikskrönikan överensstämmer med Håkons saga däri, att först händelserna vid Herrevadsbro gjorde slut på kriget och avgjorde maktförhållandena. Folkungarna hade inte än i dag repat (kovrat) sig, berättar krönikan, och ingen tordes sedan stå jarlen emot.²²

Vid Sparrsätra förlorade upplandsböndernas menighet »sin frihets seger» (amisit victoriam libertatis sue). Uttrycket är egenartat, men genitiven måste förstås som kvalitativ genitiv, och innebörden blir då, att bönderna gick miste om en seger, som bestod av eller enklare uttryckt medförde frihet. Eftersom skatter nämns omedelbart därefter, har ordet frihet här sin vanliga medeltida betydelse, befrielse från skatter, avgifter och andra skyldigheter.

Att skatterna skulle ha pålagts omedelbart efter slaget kan och har också betvivlats. Det var ju först efter 1251 som Birger jarl satt säkert i sadeln. Nu är det emellertid så, att annalerna ofta sammanför två händelser, som har inbördes samband, fastän flera år kan ha förflutit dem emellan. Den historiska kärnan i utsagan skulle då ha varit, att kungamaktens framgångar vid Sparrsätra och Herrevadsbro stärkte kungamakten så, att man kunde lägga på nya och tyngre skatter. Dessa skatter omnämns i urkunder och lagar från senare hälften av 1200-talet, och i ett brev från 1274 klagar påven över »nya skatter och nya bördor», som har pålagts såväl kyrkogods som gods i enskild ägo (Svenskt diplomatarium nr 577).²³ Till samma tid kan de viktigaste borgarna i riket tidfästas.²⁴ Dylika borganläggningar krävde större inkomster än de enkla kastaler, det vill säga fristående borgtorn, som man hade haft tidigare. Mycket tyder således på, att annaluppgiften om skatternas införande i stora drag är riktig.

Konungamakten fick därigenom större inkomster och hade råd att bygga borgar. Men även om folkungarna hade lidit nederlag, fortsatte inbördesstriderna. Alla konungarna av Birger jarls ätt kämpade mot inbördes fiender, och ättens egna medlemmar var ofta de svåraste fienderna. Konung Valdemar avsattes. Konungarna Birger, Magnus Eriksson och Håkan Magnusson fördrevs. Endast Magnus ladulås och hans sonson Erik Magnusson dog såsom konungar. Svenskarna fortsatte att vräka konungar hela medeltiden ut. Hur var detta möjligt? Kungarna

hade visserligen stora inkomster och väl befästa slott, men på slotten satt herremän såsom befälhavare. De hade svurit konungen trohetsed, men deras svenner var deras och inte konungens svenner. De var bundna enbart till sin herre och följde honom, om han skulle vilja gå med i ett uppror mot konungen eller riksföreståndaren. Kungens inkomster ökade, men så länge även herremän med egna svenneskaror fick del av dessa inkomster, förblev konungamaktens ställning osäker. En fråga återstår att dryfta: Betydde folkungarnas nederlag, att ett landskaps befolkning, det vill säga upplänningarna, bringades till lydnad eller betydde det, att stormännen överlag förlorade i makt och inflytande?

Det fanns folkungar såväl i Svealand som i Götaland

1944 påvisade Erik Lönnroth, att det fanns folkungar i såväl Uppland som Västergötland. Han betonade dock, att Uppland var det viktigaste landskapet i sammanhanget. För honom är kungarnas kamp mot folkungarna dock i första hand en uppgörelse med motståndare bland stormännen, och dessa återfanns över hela riket.²⁵

1985 hävdar emellertid Thomas Lindkvist och Kurt Ågren, att folkungarnas nederlag innebar, att även Uppland infogades i götalandskungarnas maktområde och hamnade inom »statsmaktens räckvidd». Samma uppfattning framför Lindkvist 1988. Lönnroth återopas – men hans uppfattning, att det fanns folkungar även i Västergötland, omnämns inte alls av Lindkvist.²⁶ I själva verket är Lönnroths uppfattning väl underbyggd, och den kan ytterligare utvecklas. Följande frågor är intressanta: Vilka benämningar gavs åt folkungarna och deras folk? Var uppåddade de sitt folk, och var utkämpades slagen? Var hade de enskilda ledarna sina jordagods och verksamhetsområden?

År 1251 hade folkungarnas ledare återvänt till riket med en här, som enligt Erikskrönikan bestod av »uppländske» (det vill säga svenskar), danskar, norrmän och tyskar, med andra ord en mycket brokig samling. På Magnus ladulås tid utbröt ett uppror i Västergötland. Upprorsmännen betecknas i Erikskrönikan dels såsom folkungarna och dels såsom »de uppländske». Dessa två

1100-tals riddare som dekorerat ett emaljerat relikskrin från Spånga kyrka, Uppland. Efter Hildebrand: Sveriges medeltid.

beteckningar motställs beteckningen »de utländske».²⁷ Det är uppenbart, att de uppländske även här betyder de svenske. Rolf Pipping skriver: »I själva verket står uppländsker på de flesta ställen i EK uti uttrycklig motsats till någon utländsk nationalitet, och därav måste den slutsatsen dragas, att betydelsen förändrats till 'svensk (i modern mening)', 'hörande till Sverige'.» Upplänningar kallas däremot just »wplenningia» (upplänningar) och ingenting annat. De anförda exemplen är goda belägg för detta.²⁸ Vid två tillfällen har således folkungarna och deras män kallats de uppländske, det vill säga svenskarna. Detta tyder onekligen på, att de har varit utspridda över riket.

År 1247 deltog »upplandsböndernas menighet» i slaget i Sparrsätra, och detta är enda gången vi har någon uppgift om, var man uppådade folk. Enligt det påvliga sändebudet var dock nästan hela riket förvirrat och stört av detta inbördeskrig, och således måste även andra landskap ha varit indragna i uppgörelsen. År 1247 uppådades folk från det landskap, vari slaget stod. Så var det även med slaget på Gata skog; (stockholmarna nämns uttryckligen). Därför kan det vara av värde att granska de andra krigsskådeplatserna, fastän man i dessa fall får endast sannolikhetsskäl. Folkungarna tog – enligt kungalängden – livet av konung Sverker i slaget på Gestilren 1210. Det kan visserligen inte alls avgöras var Gestilren fanns,²⁹ men två år tidigare hade samme Sverker besegrats vid Lena i Västergötland.³⁰ Då lyckades man uppenbarligen uppåda folk emot honom bland annat i Västergötland, och på detta sätt besegrades hans danska här. 1229 besegrade »folkungaroten» kung Eriks män vid Olustra, nuvarande Ostra, i Södermanland,³¹ men det kan inte avgöras, om det var kungens män eller upprorsmännen eller måhända båda sidor, som uppådade folk i mälarbygderna. Sparrsätra är redan omnämnt. 1251 hade folkungarna samlat folk utrikes, men med våld och svek blev de besegrade vid Herrevadsbro i Västmanland. 1247 hade folkungarna uppådadt folk i Uppland. 1251 var det Birger jarl, som hade denna möjlighet, men någon uttrycklig uppgift om härens sammansättning finns ej. På Magnus ladulås tid 1278 utbröt ett uppror i Västergötland. Folkungarna dräpte riddar Ingemar i Skara och tog greve Gert tillfånga där. Han fördes till Ymseborg (i norra Västergötland). De upp-

roriska belägrade Jönköpings slott. 1280 tog konungen svikligen upprorsmännen tillfånga i Gälakvist omedelbart utanför Skara.³² I samband med detta uppror och slaget vid Lena är västgötaanknytningen tydlig. I fråga om slaget i Sparrsätra är anknytningen till Uppland klart belagd.

Nu övergår vi till upprorsledarnas verksamhetsområden och jordagods. På 1220-talet tillhörde Västergötlands lagman folkungaroten. Dess politiska program återfinns i äldre västgötalagen.³³ Om 1229 års män vet vi föga. Man har velat göra Knut länge till upplänning, men allt vi kan säga är, att han hade anknytning till Uppland på så vis, att han ägde Sko, som han dock skänkte bort.³⁴ Hans övriga godsinnhav är okänt. Om Holmger Knutsson vet vi, att hans hustru ägde godset Rävstad jämte mark i Haslum och Orlunda, alltsammans beläget i Östergötland. På grund av Holmgers och hennes faders uppror mot konungen och hans stormän hade egendomen indragits till kronan.³⁵ Tyvärr framgår det inte, huruvida hon hade fått godset som hemgift av sin far eller som morgongåva av sin make. Säkert är endast, att Holmger har haft intressen i Östergötland.

År 1251 avrättades enligt annalerna tre upprorsledare, nämligen Knut Magnusson, Filip Pettersson och Filip Knutsson, Holmgers broder.³⁶ Om dem är inte mycket känt. Vi vet endast, att Filip Pettersson hade ägt gården »Norusaer», som skänktes till Skokloster. I Sigtuna fanns en tomt, som fordom hade tillhört Filip Pettersson. 1282 skänkte Magnus ladulås den till predikarebröderna i Sigtuna.³⁷

År 1278 var huvudmännen Johan och Birger Filipsson, Anund Tuvasson, riddaren Holmger, Johan Karlsson av Fånö och Filip av Rumbö.³⁸ Av Filipssönerna är Birger den mest gripbare. 1279 skänker han sin egendom Tibble åt nunnorna på Fogdö. Samma år ger han till känna, att Husby socken »mellan vikarna» (på Vikbolandet i Östergötland) må förenas med ett kanonikat i Linköping. Samma år byter han och hustrun gårdar. Hon får av honom två egendomar i Västergötland, och han får av henne Vi i Ydre och Hoby (troligen Hovby, Västra Eneby socken, Östergötland). Dem säljer han åt hustruns bror, östgöotalagmannen Bengt. År 1282 meddelar Magnus ladulås, att Johan och Birger Filipssons gods har dragits in till kronan, men att han har

återskänkt dem åt deras barn. De fiskevatten, som alla hörde till Ymseborg, hade han dock givit barnen pengar för och således behållit. Bröderna hade gemensamt ägt åtminstone en del av ett laxfiske. I mars 1279 utfärdar Birger ett brev på »sin egendom Hydae». I oktober samma år utfärdar han och hustrun på samma dag var sitt brev på Ydö angående det ovannämnda ägobytet. (Det rör sig om Idö, Jäders socken, Södermanland).³⁹ Birger Filipsson har således ägt gods i såväl bägge götalandskapen som i Södermanland. Eftersom bröderna har ägt de fiskevatten, som tillhör Ymseborg, har de givetvis ägt även Ymseborg (i Västergötland).

»Herr Filip av Rundby» (namnet skrivs ibland Rumby men lika ofta Runby) har fått namn efter Rundby, en gård i Eds socken i Uppland. 1298 skänker han en gård vid Tärnsundet (i Västra Ryds socken) till predikarebröderna i Sigtuna. I ett brev från åren 1297–1308 redogör han för ägobyten med ärkebiskop Nils i Uppsala. Alla ägorna finns inom Uppland.⁴⁰ Herr Filip av Rundby var uppenbarligen upplänning.

»Johan Karlsson av Fånö» är likaså upplänning. Han har fått namn efter Fånö vid Ekolsundsviken i Uppland. Eftersom herr Filip och herr Johan bägge har fått namn efter upplandsgods, är det tydligt, att dessa var deras viktigaste sätesgårdar. I bägge fallen bekräftar vad vi vet om dem i övrigt, att de var upplänningar. Johan Karlssons av Fånö testamente är bevarat. Han har utvalt sig gravplats hos predikarebröderna i Sigtuna och skänker penninggåvor till kyrkor och kloster i Sigtuna, Uppsala, Östra Aros, Enköping, Stockholm, Sko och Eskilstuna samt åt hospitalet i Enköping. Alla gåvor utom en stannar således inom Uppland. Hans far, Karl av Fånö, bytte några år tidigare mark med nunnorna i Sko. Alla de åtta ortnamn som uppräknas hör hemma i Uppland.⁴¹

Så har vi Algot Brynjolfsson, lagman i Västergötland, och hans söner. Brynolf Algotsson var biskop i Skara och hans bröder Nils och Peter var kaniker i Skara. Också de räknades till folkungarna. När de år 1288 trotsade konungen, straffade Magnus ladulås dem strängt, och biskopen tvingades att lova, att han på allt sätt skulle vara konungen till viljes.⁴²

Här kan det vara dags att sammanfatta. Vad det gäller folk-

ungar i Uppland ägde Knut långe Skokloster, slaget vid Sparrsätra utkämpades där, och upplandsböndernas menighet deltog i slaget. Filip Pettersson ägde åtminstone några ägor inom landskapet. Filip av Rundby och Johan Karlsson av Fånö var upplänningar.

I Västergötland utkämpades slaget vid Lena. Lagman Eskil tillhörde folkungarna, och äldre västgöotalagen präglas av deras tänkesätt. I Västergötland fanns Filipssönernas Ymseborg. Birger Filipsson ägde fler egendomar inom landskapet. Här utbröt 1278 års uppror. I Västergötland levde Algotssönerna.

Från Östergötland kom Eskil Magnusson, som blev lagman i Västergötland. År 1244 rövade östgötarnas lagman, som hette Lars, bort den svenska drottningens syster, berättar Sigtunaannalerna.⁴³ Enligt folkvisan, som har visat sig vara välunderrättad, tillhörde Lars folkungarna, och klostret var Vreta i Östergötland.⁴⁴ Några årtionden senare rövade Folke Algotsson, son till västgöotalagmannen, bort Ingrid Svantepolksdotter ur Vreta kloster. Just denna händelse utlöste Magnus ladulås hårda vedergällning mot Algotssönerna och deras fader. Inom Östergötland ägde såväl Holmgers hustru som Birger Filipsson och hans hustru jordegendomar.

I Södermanland utkämpades slaget vid Olustra. Där ägde Birger Filipsson egendomen Idö.

Vi finner således folkungar i Södermanland, Östergötland, Västergötland och Uppland. Vi har funnit några viktiga spår efter dem i Östergötland, fler i Västergötland och lika många i Uppland. Dessa spår visar landskapens betydelse. Här fanns mäktiga och självmedvetna herremän, som vågade trotsa kungamakten. Enligt Erikskrönikan kunde de såväl 1251 som 1280 kuvas endast med hjälp av svek och löftesbrott. Efter 1280 nämns folkunganamnet inte mer, men stormännen fortsatte att trotsa kungamakten. Det fick bland andra Magnus Eriksson bittert erfara.

Dessa exempel lär oss något mycket väsentligt. Vi har sett, att en östgöte blir lagman i Västergötland, att Holmger leder ett uppror i Uppland och – åtminstone genom sin hustru – har med egendomar i Östergötland att göra, att hans starkaste stöd har släkt i Norge, att Birger Filipsson har egendomar i tre svenska

landskap, att två upplänningar, Johan Karlsson av Fånö och Filip av Runby, finns bland ledarna i ett västgötauppror, och att en son till västgötagamlingen ägnar sig åt klosterrov i Östergötland. Herremännen rörde sig alltså över landskapsgränserna och samarbetade över landskapsgränserna. Sådana stormän med egendomar och förbindelser i flera landskap betydde mycket för rikets sammanhållning. De kunde med all rätt kallas »de uppländske», det vill säga svenskarna. En uppgörelse med sådana herrar kom lätt att beröra »nära nog» hela riket.

Magnus Erikssons sigillbild finns bevarad, men tyvärr har vi inte något porträtt av konungen. Efter Hildebrand: Svenska sigiller från medeltiden.

Gata skog vid Östanbro

År 1319 valdes den då endast treåriga Magnus Eriksson till konung vid Mora sten. På grund av sin ringa ålder kom han att bli den svenske konung, som hittills har innehaft konungavärdigheten under längst tid, nämligen under 45 år. Ingen annan svensk konung har erkänts som kung så länge, inte ens Gustaf Wasa eller Gustaf V. I hans fall kan man dock säga, att hans regeringstid blev alltför lång, ty han fick det allt värre ju längre tiden led.

En blick bakåt i tiden kan inte ha varit särskilt uppmuntrande för konungabarnet. Hans far, hertig Erik, och hans farbror, hertig Valdemar, hade fått svälta ihjäl i fångenskap på Nyköpingshus. En annan farbroder, konung Birger, hade förjagats ur

riket och hans son, junker Magnus, hade avrättats. Kungabarnets farfars bror hade avsatts från kungatronen och dött i fångenskap på Nyköpingshus. Hans farfar Magnus ladulås och hans farfarsfar Birger jarl hade båda haft svåra uppror att bekämpa. Ja, nog kunde man ana det värsta.

Länge såg det dock mycket lovande och lyckligt ut. 1319 hade Magnus blivit även konung av Norge. Han lyckades längre fram förvärva även Skåne, Blekinge och södra Halland. Därmed var han konung över hela den skandinaviska halvön. Kung Magnus fick dock till motståndare sina bägge söner Erik och Håkan, sin svåger hertig Albrekt av Mecklenburg och den danske kungen Valdemar Atterdag. Bägge sönerna gjorde uppror mot fadern, svågern lade under sig viktiga delar av Sverige såsom pantlän, och Valdemar erövrade Skåne, Blekinge, Halland, Öland och Gotland. Magnus slöt förbund med Valdemar och gav de södra landskapen förlorade för att vinna Valdemars hjälp mot de inhemska fienderna. Denna försoning vållade en oerhörd bitterhet i Sverige, och långt in på 1800-talet återgav historieskrivarna den bild, som konungens fiender hade spritt: Magnus var den konung, som hade spelat bort Skåne.

1364 valde de svenska herrarna Albrekt av Mecklenburg till konung vid Mora sten. Han var son till hertig Albrekt och systerson till konung Magnus. Emellertid hade Magnus ingalunda givit upp kampen. Han och sonen Håkan, som var konung i Norge, samarbetade återigen. Med en svensk-norsk här stod de båda konungarna i mars månad 1365 långt inne i Sverige. Över Östensbro tågade de in i Uppland. . .⁴⁵

Källorna berättar

Flera annaler och krönikor berättar om slaget på Gata skog. Vi börjar med annalerna:

1364. En strid stod vid Östensbro, där konung Magnus blir tillfångatagen den 3 mars och konung Håkan, hans son, blev slagen på flykten, och många av rikets ädlingar stupade. (Annales 266–1430).

1365. . . Samma år tillfångatogs Magnus, Sveriges och Norges konung, på måndagen närmast efter söndagen Invocavit, på den salige Matthias dag (24/2). (Annales 916–1430).

1365. . . . Samma år tillfångatogs Sveriges och Norges konung på måndagen närmast efter söndagen *Invocavit*, på den salige *Matthias* dag. (*Annales* 1298–1473).

1364 belägrade svenskarna Åbo slott. . . »Under tiden samlade konung Magnus en krigshär i Norge och kungjorde, att han skulle tåga till Stockholm. Detta uppsnappade (eller: begrep) ovannämnde hertigs riddare, svenskarna och stockholmarna, och de ordnade det så, att de med en krigshär skulle tåga emot honom, åt Västerås till. Men konung Magnus tågade ut ur Västerås med sin krigshär och lämnade många av de sina bakom sig i Västerås och runtomkring på skilda platser. De ovannämnda riddarna drabbade samman med herr konungen Magnus på *Sankt Lucius'*, påvens och martyrens, dag på en äng i Gata, där segern gick till hertigens riddare. I denna strid togs konung Magnus tillfånga med de sina och fördes till Stockholm, medan hans son, herr junker Håkan, knappt undkom ur striden». (*Visbykrönikan* 815–1444).

Herrens år 1365 tillfångatog samme konung Albert sin morbror konung Magnus, kallad *Smek*, i en strid vid Östensbro. Under sju års tid höll han honom i fångsligt förvar i Stockholm, ända till dess han hade underlagt sig hela riket med dess slott. Ovannämnde konung Magnus' son, konung Håkan, tog till flykten mot Norge. (*Annales* 31–1463).

1365. En strid utkämpades vid Östinbro mellan konungarna Albert och Magnus. Där tillfångatogs konung Magnus den 3 mars. Där dödades många ädlingar, och Håkan, Norges konung, slogs på flykten. Denne ville vara konung Magnus, sin fader, till understöd. (*Annales* 826–1415).⁴⁶

1365. Herr Magnus, Sveriges konung, tillfångatogs i ett slag och fördes till Stockholm, där han sattes i tornet. Och en ny konung över landet valdes, nämligen herr Albert, son till hertig Albert av Mecklenburg. Då togo rovfåglar bergstopparna i besittning. Tyskar tyranniserade nämligen landet i många år. (*Vadstenadiarjet*).⁴⁷

Även några krönikor nämner slaget. I Prosaiska krönikan från något av åren efter 1449 heter det: »Därför och för många onda gärningar, som han (Magnus) gjorde, vart han gripen i en strid på en mark, som heter *Gatha* och ligger mellan *Eneköping* och *Östensbro*, i Herrens år 1365, måndagen efter söndagen '*Invocavit*'. Sedan satt han fången sju år på Stockholms hus. . . »⁴⁸

Kungarna Magnus Erikssons och Albrekt av Mecklenburgs sköldar.

I Lilla rimkrönikan från samma tid låter författaren konungen säga följande ord:

Jag gjorde då som en fåne:
drack bort flera land med Skåne.
Ty (därför) vart jag gripen vid Östenbro i strid
månedagen efter 'Invocavit'
efter Guds börd 1365 år.
Sju år jag sedan fången var
och satt i Stockholms kärna i häkte...»⁴⁹

I ett rimkrönikeavsnitt, som binder samman Erikskrönikan och Karlskrönikan, skildras även slaget i Gata. Detta krönikeavsnitt kallas »Förbindelsesedikten» och anses vara skrivet på 1450-talet. Det heter om konung Magnus:

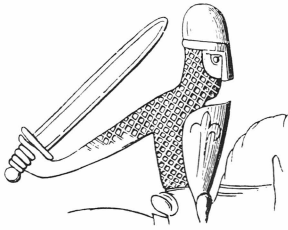
Han »sände till Norge och Danmark
och sammnade (samlade) sig en här stark
och bød konung Albricht så till (meddelade),
att (han) med honom strida vill.
Honom lyckades då ej bättre i måtte (denna gång).
De möttes båda vid Gaate
mellan Enaköping och Östensbro.
Där fick kung Magnus den oro (det kvalet):
han vart själv gripen till fånga.
Konung Håkon mände noga (knappt) om gånga (undkomma).
Efter Guds börd 1360 på femte år,
månadagen näst 'vite sönnadag' det var.
Tu (två) år förr, (än) konung Magnus led den nöd,
blev hans hustru drottning Blanka död.
Vinet mände i Västerås väl smaka.
Ty (därför) kunde somme (somliga) nordmän ej dädan råka (hitta vägen
därifrån).
De kvådo fast (sjöngo högt) och gjorde sig kåta (glada),
medan konungen tappade (förlorade) striden i Gata.
Så kommo där många farande in,
mest (de flesta) med blå och blodiga kind' (kinder).
Och var (envar) flydde, som mest förmå (som han mest förmådde).
Svenske rände efter, både gripa och slå (de både gripa och slå).
De fingo då en annan ljud.
Sig skyndade var (envar) av (ur) staden ut,
somme barbörde (somliga barbacka) och somme till fota (till fots).
Harnesk och värja med efter låta (lämnar de efter sig).
Konung Håkon låt åt Norge gå (låt tåget gå till Norge).
Konung Magnus fördes till Stockholm då
och låts (lämnades) i Kärnan i det sinne (den gången).

*En herreman besöker kyrkan.
Utanför hänger delar av hans
rustning. 1400-tals målning
i Husby-Sjutolfts kyrka i Upp-
land.*

Där vart han förvarad inne.

I ena stuva (stuga, rum) låto (läto) de han (honom) gå
och hava starka bojor på.»⁵⁰

Jarl Birger Brosas sigill från 1100-talets slut visar den tidens rustning. Hjälmskydd, brynjuhuvud, brynja och ett långt, brett svärd.

Ericus Olai (död 1486) berättar i sin krönika, att konung Magnus samlade en stor här. »Med denna skyndade han från Västergötland mot Stockholm för att bekriiga konung Albert, dem, som fört honom in i landet, och dem, som hade anlämt med honom. De ovannämnda svenskarna och konung Alberts övriga främjare hörde detta och tog med sig tyskar, stockholmare, som hade kvarlämnats i Uppland, och övriga, som de kunde draga över på sin sida. De ville stridsberedda möta konung Magnus i Västerås. Men han hade redan tågat igenom Västerås efter att ha lämnat bakom sig många från sin här såväl i Västerås som utspridda runt omkring. Det hände sig, att de båda krigshärarna möttes i Gaatha, som är en gles skog mellan Östensbro och en stor äng, som utsträckt på längden sträcker sig mot väster från Tillinge kyrka. En hård strid utkämpas mellan dem, och såväl sårade som dödade – och dessa var de flesta – från bägge sidor faller. Ett dödsbringande nedslaktande försiggick. Strömmar av blod rinner. Svenskar anfaller svenskar. En broder skonar icke sin broder. En son nedgör och slaktar sin fader. Slutligen går segern till Albert, och konung Magnus tillfångatogs, medan hans son flyr. Han föres fången till Stockholm och kvarhålls under sju år i ett hemskt fängelse. Detta hände i Herrens år 1365 på måndagen efter söndagen 'Invocavit'. Man säger, att den skall ha varit Sankt Mattias' – apostelns – dag. Men Håkan, konungens son, drog sig tillbaka medan striden rasade. Han tågade över bron Östensbro och rev upp den efter sig. På detta sätt undgick han fångenskap. Han skyndade så till Norge.»⁵¹

På 1530- och 1540-talen skrev Olaus Petri en svensk krönika. Däri heter det: »Men konung Albrekt var då i Finland med sitt bästa folk, ty (därför) hade ock (också) konung Magnus tillfälle att göra det han gjorde. Men den litsla (lilla) hopen av konung Albrekts folk, svenske och tyske, som tillstädes voro, gjorde sig ock (också) redo, och möttes så båda härarna emellan Tillinge och Östenbro på en skog, som heter Gatha, emellan Eneköping och Västerås. Där fick konung Albrekts folk överhanden. Konung Magnus vart gripnen, och konung Håkon vart sår (sårad)

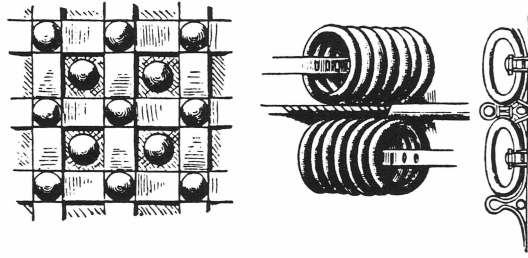
och kom noga (knappt) undan. Han gav till flykten (gav sig på flykt) och rymde till Norge, och gick det underliga nog (nog så underligt) till att konung Albrekts folk, som var en ringa hop, vann en sådan seger emot en så stor här som konung Magnus hade, och det vart räknat för (som) ett järtecken. Och detta skedde efter Kristi börd trettonhundra fem och sextio år, på måndagen efter första söndagen i fastan, som då var Sankt Matthias dag.»⁵²

Olaus' bror Laurentius Petri skrev ett sammandrag av broderns krönika: »Men efter (eftersom) konung Albrekt icke då själv var vid handen (fanns på plats) utan var överfaren till Finland, gjorde hans folk, svenske och tyske, sig redo och drogo emot konung Magnus. Och möttes så båda härarna emellan Tillinge och Östansbro, på en skog som kallas Vargata. Där vart konung Magnus avslagen (tillbakaslagen) och själv fången, men konung Håkan blev där illa sår (sårad) och undkom med stor plats (vedermöda) in till Norge igen. Och skedde denna slaktning år 1365 på S:t Mathiae dag. »En av handskrifterna har namnformen Vargata, men de andra har namnet Gata.»⁵³

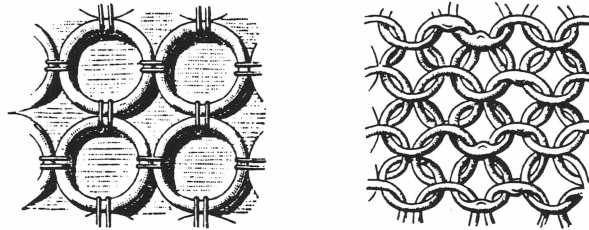
Under rannsakingar efter antikviteter nedskrevs år 1672 följande om sägnerna från Tillinge: »Än finnes en liten skogs-rännil över Allmänne vägen, varöver är en liten bro lagd, (den) heter Gåthebroo, varest berättas varit fältslaktning emellan de svenske och danske, men uti vad (vilka) konungars tider det skett är vet ingen. Där sammastädes äro funna pilar uti jorden utav deras stridstyg (krigsutrustning).»⁵⁴

När utkämpades slaget?

Annalernas årtalsuppgifter måste alltid tagas med en nypa salt. Några källor uppger, att slaget stod 1364, men de flesta har årtalet 1365, som är riktigt. Det framgår nämligen av en urkund, att konungarna då uppehöll sig inne i Sverige.⁵⁵ Själva dagen, då slaget utkämpades, angivs olika. Två källor säger kort och enkelt, att slaget stod den 3 mars. Fyra källor säger, att slaget stod måndagen efter söndagen Invocavit, som detta år inföll den 2 mars. Även i detta fall får vi fram den 3 mars. En källa har måndag efter vite söndag, en annan måndag efter

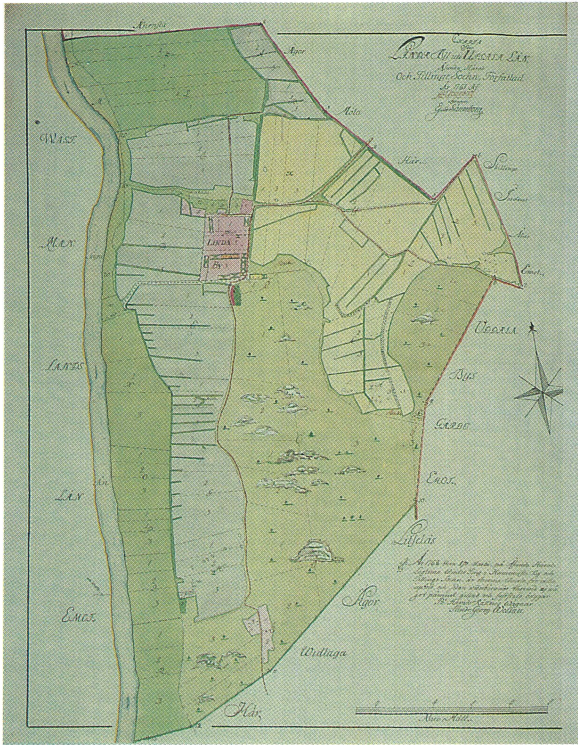
Olika slag av brynja. Överst fr v; läderribbor med korsningsnaglar, cylindrar av snedlagda metallringar, påsydda ringar och i varandra häktade ringar. Efter Hildebrand: Sveriges medeltid.

första söndagen i fastan. Dessa söndagsnamn är andra namn för just söndagen Invocavit, och även i detta fall blir det den 3 mars, som således på olika sätt angavs som dag för slaget i åtta källor. (De yngsta källorna medräknas ej).

En källa uppger dock Sankt Lucius dag, som innefaller den 4 mars. Värre är dock, att två källor säger, att måndagen efter Invocavit skulle ha varit Sankt Matthias dag, som i själva verket infaller redan den 24 februari.⁵⁶ Här har vi en allvarlig motsägelse, ett rent fel.

Den lärde professorn Eric Michael Fant, som 1818 utgav bland annat annalerna, uppmärksammade denna motsägelse och menade, att det rörde sig om en förväxling. Konung Albrekt av Mecklenburg blev i sin tur tillfångatagen på Sankt Matthias dag år 1389. Författaren till annalen skulle ha blandat ihop dessa två kungar och dagarna för deras tillfångataganden.⁵⁷ Sedan skrev Ericus Olai av denna annal, och Olaus Petri skrev av Ericus Olai. På så vis fick vi ytterligare två belägg eller tre, om vi räknar även broderns krönika. Fants förklaring är sannolik, ty annalförfattaren känner till, att Albrekt blev fången just på

Vägen genom något som kan vara Gata skog är markerad med runda stenar på kartan från Linda by, Tillinge socken, 1767 (Lantmäteriverket, Gävle). Under namn av "Eriksgatan" är den registrerad såsom fornminne.

Sankt Matthias dag. Slaget stod alltså den 3 (eller möjligen den 4) mars år 1365.

Var utkämpades slaget?

Fjorton källor har anförts. Tre nämner ej platsen, där slaget har utkämpats. Av de övriga elva nämner nio namnet Östensbro och sju nämner Gata. Det förhåller sig nämligen så, att fem källor nämner både Östensbro och Gata, fyra har bara Östensbro och två har endast Gata respektive Gåthebro. Härav kan man dra slutsatsen att Östensbro var det mest välkända namnet.

Östanbro, eller som namnet då skrevs Östensbro, går över Sagån, som utgör gräns mellan Västmanland och Uppland. Här gick huvudvägen mellan de båda landskapen, och Östensbro

nämns redan i Upplandslagen (Konungabalken 2). Men på vilken sida om bron låg Gata?

Prosaiska krönikan meddelar, att Gata låg mellan Enköping och Östensbro, men Ericus Olai kan lämna närmare uppgifter: Gata är en gles skog mellan Östensbro och den långsträckt äng, som finns väster om Tillinge kyrka. Ericus var professor i Uppsala och har därför haft goda möjligheter att inhämta geografiska upplysningar från sitt eget landskap. Han är ensam om uppgiften, att konung Håkan rev upp Östensbro efter sig. (Så gjorde man för att fienden skulle få svårare att förfölja de slagna). Även denna uppgift torde stamma från Tillinge.

Själva ortnamnet är enkelt och entydigt. Gata betyder helt enkelt gata eller väg. Skogen har kallats Gata, därför att vägen gick fram där.⁵⁸ Slaget har gått till historien, som slaget vid Gata skog, men så kallar inte källorna platsen. De talar om en skog, som heter *Gata*. Först senare historieskrivare har härav bildat ortnamnet *Gataskog*. (På medeltiden skulle det ha hetat *Gatuskog*). Visbykrönikan nämner, att slaget stod på en äng i Gata (in quodam prato penes Gatu). Tydligen åsyftas en äng eller en hage. (Hagmark är ofta trädbevuxen). Enligt rannsakingarna skulle slaget ha stått vid en bro över en skogsrännil. Endast undersökningar på platsen kan leda vidare i denna fråga.

Vad som hände

Det var med detta krigståg som med Magnus' hela regering. Allt såg lovande ut, och allt gick bra i början, men på slutet blev det endast olycka och nederlag. En stor del av konung Albrekts krigsmän var sysselsatta med att belägra Åbo slott i Finland. Konungarna Magnus och Håkan kunde därför framtränga ända till Uppland. Som så många andra medeltida krigståg var även detta ett vinterfälttåg. Sommartid var det nämligen svårt att föra med sig alla förnödenheter, som en krigshär behövde. Vägarna var smala och dåliga. De var ridstigar och inte körvägar för vagnar. Vintertid kunde man dock på slädar föra med sig ganska stora förråd.⁵⁹ I början av mars tågade konungarna över Östensbro. De hade lämnat mycket folk efter sig i Västerås och på andra platser. Tydligen hade de inte räknat med något allvarligt

motstånd. Huruvida de blev överraskade eller ej framgår inte av källorna. I varje fall hann de inte draga till sig förstärkningar. Om stridens förlopp vet vi endast, att Magnus tillfångatogs och Håkan flydde. Magnus sattes i fängsligt förvar i tornet »Kärnan», som senare kallades »Tre kronor» och var huvudtornet i Stockholms slott.

Lika litet, som slaget vid Sparrsätra hade lett till något avgörande, ledde detta slag till något avgörande. 1371 inträngde en svensk-norsk här återigen i Sverige. Konung Håkan belägrade Stockholm, men genom förhandlingar slöts den 14 augusti 1371 ett fördrag utanför Stockholm. Konung Magnus lösgavs mot en rundlig lösesumma, och han fick behålla kronans inkomster från Skara stift (Västergötland, Värmland och Dalsland). Allt annat nödgades han och Håkan att avstå från. Magnus begav sig till Norge och dog där år 1374. Han var då endast 58 år gammal, men han hade varit konung i 45 år, och han hade fått pröva på alla vedervärdigheter, som kunde möta en konung. År 1387 avled hans ende sonson, Håkans son Olof. Därmed hade Birger jarls ätt utslöcknat på svärdssidan.

Noter

1. Hans Gillingstam, Knut länge, SBL (Svenskt biografiskt lexikon), Sture Bolin, Erik Eriksson, SBL.
2. Diplomatarium Suecanum I (DS), 1829. Hakonar Saga and a Fragment of Magnus Saga. Edited by Gudbrand Vigfusson, London 1887. Annales Danici medii aevi, ed. Ellen Jörgensen, Köbenhavn 1920, s. 193.
3. Annales suecici medii aevi. Svensk medeltidsanalytisk kommenterad och utgiven av Göte Paulsson, Lund 1974, s.260, 269 och 335.
4. Erikskrönikan enligt cod. holm. D 2... utgiven av Rolf Pipping, Uppsala 1921.
5. Annales suecici s. 360.
6. SRS (Scriptores rerum svecicarum) II:2 s. 70.
7. Ek v. 246–261, Hakonar saga kap. 274.
8. Ivar Lundahl, Ortnamnen i Skaraborgs län 11:2, Uppsala 1967, s. 92–93.
9. Ortnamnsarkivet i Uppsala, ett tack till arkivarie Lennart Hagåsen.
10. Folke Hedblom, De svenska ortnamnen på sätter, Lund 1945, s. 128.
11. »Sparsatrum» i Sigtunaannalerna är en dativform av Sparsätra. Dativform är mycket vanlig i de äldre beläggen av sockennamnet Sparsätra i Uppland. Erikskrönikans »sparsäther» är en annan form, som likaså finns belagd för Sparsätra i Uppland. Belägg finns för åren 1302–1319, 1385, 1449, 1476, 1477, 1480, 1490 och 1495 samt för senare tider (Ortnamnsarkivet i Uppsala).
12. Rannsakingar efter antikviteter... utgivna under redaktion av Carl Ivar Ståhle band I:1, Uppsala 1960, s. 35.
13. Erik Lönnroth, De äkta folkungarnas program, artikel i författarens bok »Från svensk medel-

- tid», Sthlm 1959. Programmet finner Lönnroth i äldre västgöotalagens Rättslösabalk 1–2 (valbestämmelser). Hur en biskop bör vara får man reda på i lagens biskopskrönika, där Bengt den gode prisas (Nataaniel Beckman, *Ur vår äldsta bok*, Sthlm 1912, s. 58–60). Att ledung borde utgå varje sommar, och att man borde återvinna förlorade riken i österled, framhävs i Snorres Heimskringla (Olav den heliges saga kap. 80).
14. Ek v. 958–1035.
 15. Hakonar saga kap. 139, Ek v. 38 noterna.
 16. Rolf Pipping, *Kommentar till Erikskrönikan*, Helsingfors 1926, s. 37–40. Man har menat, att Knut länge skulle vara samme man som Knut Holmgersson. Man har vidare antagit, att denne skulle ha varit son till Holmger Filipsson, Erik den heliges sonson. Enda stödet för dessa djärva antaganden är, att Knut langes söner hette Holmger och Filip. De skulle – menar man – ha uppkallats efter sina förfäder. I en kungalängd kallas Knut dock för Knut Johansson – ej Holmgersson. Pipping tror på antagandena, men man har skäl att ställa sig avvaktande.
 17. Hakonar saga kap. 269, Ek v. 196–198.
 18. Hakonar saga kap. 272.
 19. Sverris saga etter Cod. AM 327 4o Utgjevi ved Gustav Indrebö, Kristiania 1920, kap. 4.
 20. Tryggve Lundén, *Sveriges missionärer, Helgon och kyrkogrundare*. En bok om Sveriges kristnande, Storuman 1983, s. 353–356, 540.
 21. Rannsakingar efter antikviteter 1:1 s.30. Nils-Gustaf Stahre, Per Anders Fogelström, Jonas Ferenius och Gunnar Lundqvist, *Stockholms gatunamn*, Sthlm 1983, 551–552.
 22. Ek v. 264–271.
 23. Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, Gbg 1940, s. 67–72.
 24. Jerker Rosén, *Kronoavsöndringar under äldre medeltid*, Lund 1949, s. 79–80.
 25. Se ovan not 13.
 26. Thomas Lindkvist och Kurt Ågren, *Sveriges medeltid*, Sthlm 1985, s. 104–105. Thomas Lindkvist, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt*, Uppsala 1988, s. 62.
 27. Ek 246–249, 1011–1015.
 28. Rolf Pipping 1926 s. 176–177. Det är märkligt, att Pipping menar att uttrycket »de uppländske» just i de av mig anförda exemplen skulle ha något av en särbetydelse. Denna fundering kan dock inte styrkas utan motsägs av själva texten.
 29. Lars Gahrn, *Gestilren, Ortnamnsällskapets i Uppsala årsskrift* 1988. Densamme, *Gestilren – fördjupat meningsutbyte*, OUÅ 1990.
 30. Lars Gahrn, *Sveariket i källor och historieskrivning*, Gbg 1988, s. 116 och 191.
 31. Rolf Pipping 1926, s.50–56.
 32. Ek 1036–1093. Jämför Pipping 1926 s. 357, 361–362. *Annales suecici* s. 262.
 33. Erik Lönnroth 1959, s.16–22.
 34. *Scriptores minores historiae danicae medii aevi rec. M. Cl. Gertz II*, 1918–1922, s. 372.
 35. DS 753. Angående egendomarnas landskapstillshörighet: se diplomatiets index. Hasler sägs ligga i Östergötland, DS 874.
 36. *Annales suecici*, s. 260, 269, 296, 383.
 37. DS 599 och 751. Junker Karl hörde inte till upprorsmännen, men Håkons saga räknar fadern, Ulf jarl, till folkungarna (kap. 262), och Erikskrönikan räknar honom själv till samma sällskap (Ek v. 262–283). Om honom är endast känt, att han ägde Flasta nära Skokloster (DS nr 569).
 38. *Annales suecici* s. 262, 271, 280, 296, 317, 362–363. Ek v. 1046–1048, 1085–1086, 1090.
 39. DS 667, 668, 671, 672, 688, 689, 744.
 40. Namnet Filip av Rumby eller Runby finns i: DS 618, 767, 774, 811, 981, 1095, 1148, 1154, 1234, 1261, 1267, 1397, 1745. Ek v. 1048, 1090. Av DS 1234 och 1745 framgår, att han hette Filip Finnvidason. Om Rundby: se Pipping 1926 s. 359.
 41. DS 572. I detta brev kallas fadern »Karolus dictus de Phanö», »Karl, som kallas av Fånö». I DS 695 kallar sig sonen »Johannes karlsun de Fanö».
 42. Sture Bolin, *Folkungarna, Scandia* 8 1935, s. 219, 220. Ulf Erik Hagberg, *Biskop Brynolf*

- och Magnus ladulås, Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 5:9–10 (1956). DS 980, 982–983.
43. Annales suecici s. 260.
 44. Sture Bolin 1935 s. 222.
 45. Kjell Kumlien, Magnus Eriksson, SBL.
 46. Annales suecici s. 287, 300, 307, 322, 338 och 395.
 47. SRS 1:1 s. 100.
 48. SRS 1:1 s. 246–247.
 49. Svenska medeltidens rimkrönikor utgifna af G.E. Klemming I, Sthlm 1865, s. 229.
 50. Svenska medeltidens rimkrönikor I, s. 186–187.
 51. SRS 2:1, s. 111–112.
 52. Samlade skrifter af Olavus Petri utgifna under redaktion af Bengt Hesselman IV, Uppsala 1917, s. 124–125.
 53. SRS 2:2 s. 100.
 54. Rannsakingar efter antikviteter 1:1, s. 34.
 55. DS 7153.
 56. H. Grotefend, Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, siebente Auflage, Hannover 1935.
 57. SRS 1:1, s. 66 och 95.
 58. Det enda förbryllande rörande namnet Gata är läsarten »Vargata» hos Laurentius Petri. Enligt meddelande från Svenska akademis ordboksredaktion i Lund har man inga belägg för ordformer som vargata, vårgata eller varggata. Möjligen kan någon tillingebo ha sagt att slaget stod på vår gata.
 59. Lars Gahrn, Bland svear och götar, Gbg 1989, s. 14.